

Szaftner Emília

Az angol regény magyar recepciója a 18-19. század fordulóján

Előzmények: angol szerzők művei Magyarországon 1790 előtt

A 18. század utolsó évtizedéig — a latin nyelv kizárólagossága miatt — Magyarországon angol nyelvű műveket nem ismertek, csak a latin nyelven írottak jutottak el hozzánk: középkori didaktikus célzatú költői művek és egy 17. századi heroikus regény. A 18. századi Magyarországon a középkori latin nyelvű angol költők közül csak Walter Map dialógusait és Buchanan zsoltárparafrázisait ismerték.¹

Magyarországon a legkorábbi, brit (skót) szerzőtől származó, ám latin nyelvű regény John Barclay (1588-1621) *Argenis* című, 1621-ben megjelent heroikusnak álcázott kulcsregénye. Már a 17. század második felétől ismerték, s megvult Apafi Mihály és Bercsényi Miklós könyvtárában.² A 18. században eleinte kéziratos fordításai terjedtek, minden nagyobb magánkönyvtárban helyet kapott, „a nagyszombati nyomda könyvesboltjában már 1710-ben raktáron tartották”.³ Majd, a század végén egyetlen év leforgása alatt két fordításban is megjelent.⁴

---

¹ vö. BERG Pál: *Angol hatások 17. századi irodalmunkban*. 1946. 56-60. p., 65-69. p.

² *A magyar irodalom története*. (szerk.: Sötér) 2. köt. 1964. 549. p.

³ BERG: i.m.

⁴ „Barklájus János Argenisse, melyet néhai tekintetes nemes Fejér Antal ... deák nyelvből magyarra fordított ... özvegye pedig ... maga költségén kinyomtatott. Eger 1792.” — „Bárkláj Argenisse. Deákból szabad fordítás, K. Boér Sándor által. Kolozs és Szeged 1792.” (utóbbi erősen lerövidített változat)

Berthóty Ilonka erős Barclay-hatást mutat ki Dugonics Etelkájára, és az általa franciának tartott, valójában franciaországi születésű skót íróat a következőképpen jellemzi:

„Mint író, sokoldalú tevékenységet fejtett ki, munkái tartós közkedveltségnek örvendtek, s az irodalomtörténet mégis csaknem teljességgel mellőzte. Pedig Barclay, mint az emberek és népek kiváló megfigyelője, a modern regény fejlődésének történetében jelentékeny helyet vívott ki magának. Spanyolországon kívül ő írja az első „Schelmroman”-t, ő ad neki először autobiografikus jelleget, s ő teremti meg a politikai vagy irányregényt, melynek Fénelon *Telemaque*-ja késői hajtása. Valóban Barclay hatása az egész európai litteratúrában kimutatható, s művei nem egy regénynek s elbeszélésnek szolgáltak forrásul.”⁵

A fent említett két regény magyarországi közönségsikerének oka elsősorban politikai, mint azt Wéber Antal kimutatta: A *Telemachus* „népszerűségének alapja a jó uralkodó képének megrajzolása, az alkotmányos monarchia irányába való tapogatózás. (...) Ugyancsak az uralkodói erények fejtegetése révén aratott sikert Barclay *Argenise*, ez a különben igénytelen heroikus regény.”⁶

Az angol nyelvű költészet első magyar tolmácsolója Péczeli József. Edward Young és James Hervey népszerű műveit fordította magyarra.⁷ Ezeknek a fordításoknak a sikere jelentős mértékben hozzájárult a felvilágosodás eszmerendszerének magyarországi elterjedéséhez. Bessenyei György Pope-fordításai ugyan korábbiak,⁸ ám ez nem vált annyira közzismertté, mint a Péczeli-kötetek, amelyek a század fordulóján több magánkönyvtárnak tulajdonában voltak.⁹ Mindhárom

---

⁵ BERTHÓTY Ilonka: *Dugonics és Barclay*. (Bölcsészettudományó értekezés) 1919. 8-9. p.

⁶ WÉBER Antal: *A magyar regény kezdetei*. 1959. 30.p.

⁷ Young: *The Complaint, or Night Thoughts on Life, Death and Immortality* (1742-45), magyarul *Yung éjtszakái és egyéb munkái* (Győr, 1787.). Hervey verskötetei. 1746-47. *Hervey' siralmi és elmélkedései* (Pozsony, 1790.).

⁸ POPE: *Essay on Man*. 1733. — Bessenyei: *Az embernek próbája*. Bécs 1772.

⁹ FÜLÖP G.: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. 1978. 40. p., valamint ld. a 15. számú jegyzetet.

fordítás hatása Csokonai költészetén is kimutatható.¹⁰ Pope egy ifjúkori leíró költeménye is megjelent magyar nyelven Kármán lapjának, az Urániának fordításai között.¹¹ A fordító neve azonban ismeretlen.

A 18. század folyamán Angliában megjelenő és felemelkedő irodalmi műfaj alkotásai ismeretlenek maradtak a kortárs magyar közönség és a magyar irodalom képviselői számára. A regényműfaj kifejlődéséhez az empirisztikus filozófiai áramlatok légköre és a megerősödő polgárság individualizmusa szükségeltetik. Magyarországon azonban mind az eszmei, mind a társadalmi változások hiányoztak ahhoz, hogy felmerülhessen a széppróza iránti igény.

A 18. század olvasóközönsége

A 18. század közönsége a könyv értékét azzal az erkölcsi haszonnal mérte, amit az olvasónak szerez. Ez a felfogás a művészi igényvel írt művek elé helyezte a tudományos és vallásos kiadványokat.¹² A szépirodalmat mély közöny vette körül. Az olvasáskultúra korabeli állapotát jól jellemzi Bod Péter panasza: „(...) akik szeretnék a könyveket, azok pénztelenek, akiknek pedig tehetségek vagyon, azok többnyire egyébire fordítják (...)”¹³

„Mivel (...) vásárlóra nem lehetett számítani, a könyv rendesen a szerző, vagy annak pártfogói pénzén jelent meg”, ennél fogva alacsony példányszámban és vásárlóként elsősorban az iskolai könyvtárakra számítva. A könyvterjesztésnek egy fejlettebb formája, a bizományban vállalt árusítás csak a század utolsó évtizedére alakult ki.¹⁴

Magyarországon a 18. század végén a világi irodalom olvasásához a modern európai nyelvek (angol, francia, német) ismerete elengedhetetlen lett volna a fordítások hiánya miatt, ezért csak kevesen

---

¹⁰ SZAUDER József: *Az éj és a csillagok*. 1980.

¹¹ *A windsori erdő*. Uránia. — *A magyar irod. tört.* 3. 145. p.

¹² ALSZEGHY Zsolt: *A könyv és olvasója*. In: *Magyar Művelődéstörténet* (szerk.: Domanovszky) 4. köt. 483-516. p., 485. p.

¹³ idézi ALSZEGHY, 489. p.

¹⁴ ALSZEGHY, 492. p.

ismerhették a Nyugat-Európában uralkodó irodalmi irányzatokat és az ekkoriban magas színvonalúvá fejlődő műfaj, a regény igényesebb képviselőit.

Az olvasótábor ezért igen csekély volt. Nem olvasott szépirodalmat más, mint az írók, költők ekkor még igen szűk köre, néhány literátus nemes és nemesasszony, valamint egy-egy jobb iskola diákjai.

A korszak műveltségéről elsősorban a főúri és köznemesi házi könyvtárak könyvjegyzéke alapján alkothatunk képet. A főrangú olvasók gazdag gyűjteményeiben szinte kizárólag latin, német és francia művek voltak találhatóak.

A középbirtokos réteg pedig a magyaron kívül legfeljebb latinul olvasott. E réteg és generáció könyvkultúrájának talán egyetlen dokumentuma egy elfeledett 18. századi költőnő, Újfalvy Krisztina könyvtárának jegyzéke, amely — részben erdélyi-, részben nő-volta miatt egyáltalán nem meglepő módon — csak magyar nyelvű műveket tartalmazott. Ám a könyvgyűjtő nemesasszonynak a korban ritkának számító szépirodalmi műveltségéről nemcsak gyűjteményének gazdagsága árulkodik (amely ugyan nem vetekedhetett a legműveltebb magyarországi középbirtokosok, Csépan, Sárközy és az alább említendő Skublics könyvtáraival), hanem a művek többségének világi jellege is. Könyvtára többek között tartalmazta Péczeli fent említett fordításait is.¹⁵

A világi művek csekély száma a cenzúra jellegéből adódott, amely nemcsak a politikai biztonság, hanem az egyházi hittételek és az erkölcs védelme érdekében is működött. „A cenzúrának a század első felében katolikus célzata emelkedik ki, utolsó negyedében egybeolvad a vallási és politikai érdek.”¹⁶ (Az 1781-1792 közötti időszakban II. József el is törölte az egyházi cenzúrát.)

---

¹⁵ SOMKUTI Gabriella: *Újfalvy Krisztina és könyvtára. Egy elfeledett 18. századi költőnő*. Az O.Sz.K. évkönyve 1981. 449-483. p.

¹⁶ ALSZEGHY, 494. p.
182

Az évszázad utolsó évtizedére jelentős változás következett be a magyar olvasáskultúra szempontjából: a kölcsönkönyvtárak és az ún. „olvasókabinétek” (az elnevezés a német 'Lesekabinet' fordításából származik) létrejötte. Francia és német minták alapján rendszerint könyvkereskedők alapították, ahol csekély kölcsönzési díj fejében bárki elolvashatta az amúgy igen drága könyveket.¹⁷ Jellemző példa Müller Ferenc győri „olvasókabinetje”, mely 1789-1794 között működött, az országban elsőként. Olvasói a győri értelmiségből és polgárságból, az ott tanuló diákokból, valamint a szomszédos falvak lakosaiból kerültek ki. A magyar nyelvű művek között Péczeli Young-fordítása is olvasható volt itt. Kisfaludy Sándor is tagja volt a kabinetnek, az ő olvasmányai közt főként külföldi írók szerzeményei szerepeltek, pl. Shakespeare.¹⁸

A kilencvenes évek elején a megnövekedett politikai érdeklődést jelzi, hogy a könyvkereskedésekben, valamint az egyes könyvtárakban megemelkedett a történelmi, közgazdasági és politikai munkák száma, amelyek között angol nyelvűek is előfordultak. Például 1793-ban a pozsonyi Weissenthaler - Schwaiger - féle „olvasókabinét” ellen érkezett feljelentés az ott található nagyszámú tiltott könyv miatt. Egy David Hume - könyv is köztük volt.¹⁹ (Valószínűleg a *Political Discourses* (1792), amely francia nyelven az egész kontinensen ismertté vált.)

Ezidőtájt a nagyobb magyar városokban sorra indultak a különböző olvasókörök és klubok: Pesten, Budán, Kassán, Késmárkon, Lőcsén, Nagyváradon és Kőszegen. Tagjaik többnyire politikai érdeklődésű világi értelmiségiek voltak. Legtöbbjük eredetiben olvasta a francia és angol felvilágosodás műveit és a francia forradalom eseményeiről szóló tudósításokat. Rousseau *Társadalmi szerződése* mellett országszerte ismerték Thomas Paine-nek, az amerikai függetlenségi háború és a francia forradalom angol származású demokrata résztvevőjének könyvét az emberi jogokról.²⁰

---

¹⁷ FÜLÖP, 35. p.

¹⁸ FÜLÖP, 40. p.

¹⁹ FÜLÖP, 46. p.

²⁰ FÜLÖP, 31. p.

A Martinovics-per után betiltották mind a kölcsonkönyvtárak, mind az olvasókörök működését, ezért ekkortól már csak a kávéházakban, könyvkereskedésekben és „olvasókabinétekben” lehetett a (becsempészett) tiltott kiadványokhoz hozzájutni, és azok tartalmát más forradalmi érzelmű hazafiakkal megvitatni.²¹

Skublics Imre, Zala megyei birtokos (Kisfaludy Sándor barátja) magánkönyvtárának katalógusában szerepel a fent említett Thomas Paine mellett Adam Smith egy műve, valamint Gibbon tizennégy kötetes *A római birodalom története* és Hume tizenkét kötetes *Anglia története*, mindegyik angol nyelven.²² De a korban a tudományos műveltségnek ilyen magas szintje a vidéki birtokosnemesség körében igen ritka volt.²³

Az alsóbb néprétegeknek természetesen mind irodalmi műveltsége, mind idegennyelv-tudása igen hiányos volt, olvasnivalójukat kizárólag a Biblia és az évente megjelenő kalendáriumok jelentették. Ezek szórakoztató, szépirodalmi része többnyire „bárgyú történeteket, igénytelen anekdotákat tartalmazott”, ezért meglepő, hogy az 1799. évi (Kis János kiadásában megjelenő) pozsonyi kalendárium fordításai között Johnson és Pope nevével találkozhatunk.²⁴

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a tárgyalt korszakban az angol kultúra hatása fokozatosan megindult, de egyelőre igen csekély mértékben.²⁵

---

²¹ FÜLÖP. 34. p.

²² FÜLÖP. 209-210. p.

²³ FÜLÖP. 195-196. p.

²⁴ FÜLÖP. 258. p.

²⁵ vö. FEST Sándor: *Adalékok az angol nyelv térfoglalásához hazánkban 1848. előtt.* EPhK 1921. 128-129. p.: „Hazánkban az angol szellemi élet iránti érdeklődés a 18. század végén ébredt fel először, de ez az érdeklődés általánosabb és mélyebb kultúrhatást csakis Széchenyi fellépése után eredményezett.”

A regény megjelenése irodalmunkban

18. századi magyar világi irodalmunk túlnyomó többsége verses tréfagyűjteményekből, verses krónikákból, valamint búcsúztatókból és életrajzokból állott, amelynek értéke a korabeli befogadó számára feltételezett igazságtartalmának függvénye volt. A század első felében még ez volt a helyzet a nyugati irodalmakban is. Az angol regények legtöbbjét a szerzők „history” vagy „true relation” (=igaz történet) elnevezéssel definiálták, s csak a szentimentalizmus elterjedése változtatta meg fokozatosan ezt a szerzői és befogadói attitűdöt.

„Az elbeszélő művekben az olvasóközönség *igaz történetet* lát, (...) az életsorsot mesélő prózai elbeszélések szerzői szívesen veszik, ha írásukat nem tekinti az olvasó 'csupa fabulának'. "Kármán Fanniya is a hősnő sajátkezű naplójegyzeteiként lát napvilágot.”²⁶ Dugonics pedig kijelenti az *Etelka* elején: „Mind ezeket nem ujjamból szoptam.”²⁷ Gerő György jezsuita fordításának, a *Keresztény Herkulesnek* előszavában a szerző az események hiteles tanúira hivatkozik: „Én a vitézi harcokat azon írók után, kik azokon jelen voltak, igazán írtam, sem azokat nem költvén, amiket ők nem írtak, sem azokat ki nem hagyván, amiket írtak.”²⁸

Mindezek hozzátartoznak egy adott kornak az igazságról és valóságról alkotott elképzeléseihez, hiszen a történeti külszín feledtetni tudta az olvasóval a regények „csináltságát”: unalomig ismert fordulatait és szereplő-típusait. „De fordítóink és átdolgozóink abban is számoltak olvasóközönségükkel, hogy tekintettel voltak meséik érzelmességére is.”²⁹ Barczafalvi Szabó Dávid véleményéből is kitűnik, hogy e szerzői gyakorlat tudatos mesterségbeli alapokon nyugodott:

„Majd minden írónak, s kiváltképpen a költevény-szerzőnek (sic!) főképpen a maga olvasóinak érzékenységekre kellene tekintenie,

---

²⁶ ALSZEGHY, 502. p.

²⁷ idézi ALSZEGHY, 502. p.

²⁸ idézi ALSZEGHY, 502. p.

²⁹ ALSZEGHY: 502. p.

az által készít ő legkönnyebben magának utat az oktatásra és tanításra.”³⁰

Korabeli regényeink még külföldi művek többé-kevésbé szabadon értelmezett fordításai. A fordítók az eredetit ízlésük szerint átalakították, bővítették vagy kurtították, sőt „magyarították” (magyar nevekkal, helyszínekkel, vonatkozásokkal töltötték meg). Ez a szokás még a 19. század elején is továbbélt, Kazinczyra is jellemző.³¹

Az 1770-es évektől kezdve egyre több, nem különösen értékes, de annál népszerűbb *német* és francia regény jelent meg magyarul. A legismertebbek: *Kártigám* (1772. fordította Mészáros Ignác), Gellert: *Svédziai grófné* (1772. Torday Sámuel), La Calpranede: *Kasszandra* (1774. Bécs, Báróczi Sándor), Marmontel: *Erkölcsei mesék* (1775. Bécs, Báróczi), Fénelon: *Télémaque* (1775. Haller László), Miller: *Szigvárt* (1787. Pozsony, Barczafalvi Szabó Dávid).

Átmeneti jellegűek a több forrás felhasználásával készült, mégis az első eredetinek tekinthető magyar regények: Dugonics: *Etelka* (1788), Gvadányi: *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* (1790) és Kármán: *Fanni hagyományai* (1794-95).

A „magyarított” angol regények tipológiája

A korabeli magyar könyvtárakra vonatkozó adatok és a bizonyítható irodalmi hatások alapján megállapíthatjuk, hogy a 18-19. század fordulóján a jelentős angol regényírók közül mindössze négy tett szert némi ismertségre Magyarországon. Alaposabb vizsgálat azonban azt is kimutatja, hogy ők mindannyian a regény-műfaj más-más irányzatát képviselik, így műveik recepcióján keresztül megkaphatjuk a magyar olvasóközönség érdeklődési irányainak keresztmetszetét az adott korban.

A korabeli magyar közönséghez eljutott angol regények íróit itt kronologikus sorrendben mutatom be, de a magyar fogadtatás és az általam felállított tipológia alapján éppen ellenkező sorrendet fogok követni tanulmányom további fejezeteiben.

---

³⁰ idézi ALSZEGHY, 502. p.

³¹ *A magyar irod. tört.* 3. 59. p.

Defoe művei közül a *Robinson Crusoe* (1719.) már a 18. század folyamán világsiker lett. Évről évre tucatjával jelentek meg az ún. robinzonádok, amelyekben a hős (vagy hősnő, vagy akár egy egész család) tengeri kalandjai során egy lakatlan szigetre vetődik, és rákenyszerül, hogy újra megteremtse a civilizációt. Az eredeti mű morális felhangjai felerősödtek az epigonok kezén, s a legnagyobb sikereket éppen a legdidaktikusabb munkák érték el (Campe: *Robinson der Jüngere* és a svájci Robinson-család).

Az ál-önéletrajzi vallomásregények sorát folytatták a szentimentalizmus irányzatteremtő képviselői is. Richardson *Pamelája* (1740.) valóságos divathullámot indított a korabeli Európában, s többek között olyan jelentős művek is nyomába léptek, mint Rousseau *La Nouvelle Héloïse* és Goethe *Die Leiden des Jungen Werthers* című regénye. Nálunk e két utóbbi mű hatása jóval nagyobb volt, mint az első alkotásé, noha egy rövidített, magyarított *Pamela* bizonyítja, hogy Richardson műve is eljutott Magyarországra. Mindenesetre a szentimentális levélregény meggyökerezett nálunk, és gyümölcsöt is hozott, Kármán *Fanni hagyományai* című művét.

Sterne a szentimentalizmus intellektuális irányzatát képviselte. Művei soha nem váltak közkedvelt olvasmánnyá, csak a vájtfülű irodalmárok ismerték fel jelentőségét, bár irodalmi hatása nem csekély. Nálunk is csak a kor legkifinomultabb ízlésű olvasói, Kazinczy és író társai, fedezték fel Sterne műveit.

Ann Radcliffe az ún. „gótikus” ('Gothic') regénytípus legsikeresebb képviselője. Ez — az angol szakirodalomban románcnak is nevezett ('romance') — műfaj az 1760-as években jött létre azzal a határozott írói szándékkal, hogy az immár rangossá váló 'realista' regény ('novel') túlzottnak tartott realizmusát ellensúlyozza, a korábbi évszázadok allegorikus kaland- és lovagregényének tradícióit felelevenítve. A műfaj — angliai divatja ellenére — nem honosodott meg Magyarországon.

A különböző „magyarítások” és regényírói próbálkozások számának növekedése egybeesik a felvilágosodás eszmekörének és a nyugati műveltség igényének meghonosodásával. A nyugati műveltség ekkor a német mellett elsősorban francia irányultságot jelentett. Ezek a

nyelvek azonban a „literátus” nemesek számára megnyitották az angol filozófiai és irodalmi művek megismerésének útját is. A kor legmodernebb szemléletű irodalmár-gondolkodói, Bessenyei György és Batsányi János írásai már a század jelentős európai filozófusainak és költőinek ismeretét tükrözik. Ugyanakkor még ők sem ismerik fel a 18. század végére teret nyert irodalmi műfaj, a regény jelentőségét. A regénynek rögzös utat kellett megtennie Magyarországon, amíg kialakult és megerősödött egy olyan olvasóréteg, amelynek már megvolt az igénye a művelődésre és a nyelvtanulásra (elsősorban a középnemesi, valamint a városokban élő polgári családok hölgytagjai). Csak az 1830-as években kezdhette meg térhódítását Bajza József regényelméleti tanulmányával (*A románköltésről*, 1832.) és Jósika Miklós nagysikerű regényeivel.

Az első magyarra fordított angol regények

A század utolsó évtizedében Erdélyben jelent meg az eddigi kutatások alapján elsőnek tekinthető, angol eredetiből való regényfordítás, a *Mária*.³² Tolmácsolója az erdélyi udvari kancellária ágense, jogtudós és a Theresianum magyar nyelvtanítója, Bölöni Sámuel volt.³³ Művének eredetijét nem nevezte meg. György Lajos azonban talált egy azonos című, a fordításnál egy évtizeddel korábban Londonban megjelent regényt, amelynek szerzője George Monck Berkeley, ifjú Canterbury-i pap volt.³⁴

Az amúgy minden művészi becs nélkül való regény érdekessége, hogy ötvözi a Richardson-féle szentimentális irányt az angol szakirodalomban "Gothic"-nak nevezett rémromantikus stílusjelenséggel. Nem lehet véletlen, hogy a fordító ezt a művet érdemesnek tartotta a lefordításra, hiszen a korabeli olvasóközönség körében mindkét irányzat népszerűséggel bírt.

---

32 *"Mária, vagy a nemes gondolkodású parasztleány. Egy igen szomorú történet. Fordította eredeti anglus nyelvből magyarra, és szükséges világosító és erkölcsi jegyzésekkel megbővítette: BÖLÖNI SÁMUEL, az egész törvényi és kamarai tudományoknak kandidátusa. Kolosvárott (...) 1794. (...)".*

33 SZINNYEI J.: *Magyar Írók*. I. köt. 1307. h.

34 GYÖRGY Lajos: *Az első magyarra fordított angol regény*. ErdMűz 1930. 91-92. p., a mű: BERKELEY: *Maria, or the Generous Rustic*. London. 1784.

Ezt az érdeklődési irányt György Lajos Bécsből származtatja:

„A XVIII. század utolsó évtizedében nagy divatja volt Bécsben az angol irodalomnak. Nyilván ez az áramlat sodorta Bölöni elé ezt a regényt, amelyről az angol irodalom nem is sejti, hogy a messzi Erdélybe vándorolt, s ott későbbi népszerűségének élére állott.”³⁵

Ennek a műnek a népszerűségére ugyan nem találtam bizonyítékot, de a „gótikus” műfaj iránt megnyilvánuló olvasói érdeklődést jelzi, hogy hét évvel később (ezúttal a felvidéki régióban) jelent meg magyarul a műfaj legünnepelebb szerzőjének, Ann Radcliffe-nek első európai híré regénye, a *The Romance of the Forest*.³⁶

A „gótikus” műfajba tartozó művek között ugyan nem találunk magas esztétikai értékű alkotásokat, a műfaj jelentősége mégis beláthatatlanul nagy. A Defoe és Fielding által képviselt realizmustól eltávolodó szemléletmód és a történelem bekerülése az irodalomba új lehetőségeket nyújtott a szentimentalizmus mellett a romantika számára is, de közvetlenül is hatott olyan alkotókra, mint Walter Scott és Edgar Allan Poe, és itt rejtőznek a 19. század reprezentatív zenei műfajának, a nagyoperának melodramatikus gyökerei is. De végső soron ide vezet-hetők vissza a 20. század borzalomra épülő narratív műfajai, írott, képregényes és filmes egyaránt: a krimi, a sci-fi, a thriller, a horror, és az akciófilmek. A műfaj elnevezése onnan ered, hogy a regények misztikus cselekménye többnyire középkori külsőségek között játszódik. Borzalmas gyilkosságok, véres családi tragédiák állnak a közép-pontban, és az emberi szereplők között időnként félelmetes természetfeletti lények is megjelennek: ősi családi kísértetek vagy egy őrült tudós által létrehozott szörny (mint Mary Shelley *Frankenstein* című regényében). Mindezek azonban csak a történelmi regény külsőségeit teremtik meg, a középkori körülmények közé helyezett regényhősök ugyanúgy gondolkoznak és éreznek, mint 18. századi társaik.

A Defoe által megteremtett angol realista regény mellett az angol szentimentalizmus legnagyobb képviselői, Richardson és Sterne

³⁵ GYÖRGY L.: i.m.

³⁶ Ann RADCLIFFE: *The Romance of the Forest*. 1791. —: *Adeline, avagy az erdői veszedelmes történetek*. (Kassa, 1801-2.)

is eljutott a 18. század fordulójának olvasóihoz, bár korabeli hazai és európai népszerűségükkel fordított arányban. A Richardson-regény európai divatja ellenére a *Pamelának* mindössze egy rövid, magyarított kivonata készült el, a hazai közönség által értetlenül fogadott Sterne azonban Kazinczy irodalmi körében értő közönségre talált. Ez a tény azt mutatja, hogy a befogadói hatásvizsgálatnak meg kell különböztetnie a példányszámokból és a könyvtári lajstromokból kikövetkeztethető, a szélesebb olvasói réteg körében elért népszerűséget az irodalmi művekben kimutatható hatásoktól.

A szentimentális és a fent bemutatott „gótikus” regény közös töről fakadt, noha jelentős művészi értéket csak a szentimentalizmus tudott felmutatni. A közös ős a defoe-i regényt megelőző korok prózai műfaja, a románc volt, amely még a 18. század olvasói (különösen a hölgyek) körében is rendkívül népszerű volt. Ez a műfaj a kifinomult érzelmek bemutatását előtérbe helyezte a cselekménnyel szemben, emellett kevés súlyt fektetett a valószínűsége. A „gótikus” regényírók töretlenül folytatták a románcos hagyományokat, Sterne és Richardson azonban megújította a regényműfajt: nagyobb figyelmet szenteltek a hitelességnek és a cselekményvezetésnek.

Sterne-fordítások

Sterne meghaladta korát. Olyan technikai újítást hozott a regénybe, amelyet az egy évszázaddal későbbi Proustnak tulajdonítanak, s amelyet a 20. században James Joyce és Virginia Woolf aknáztak ki. Ez a módszer megmutatta, hogy a korábbi regények kronológikus történetmesélése önkényesen választott módszer, amely nem egyezik meg az emberi visszaemlékezés során lejátszódó folyamatokkal. Sterne műveiben a narrátor nem időrendben mondja el az eseményeket, hanem képzettársításai alapján csapong a szereplőkkel megélt kalandok között.

A másik típusú konvenció azonban ekkorra már rögződött a korabeli befogadókban, Sterne 'tudatfolyam'-regényeinek nem volt jelentős sikere. Korabeli hazai visszhangtalansága ellenére néhány jeles magyar író mégis felismerte a jelentőségét.

Sterne magyarországi fogadtatása majd a következő évszázadban tetőzik, ám már az 1790-es években is vannak nyomai. Az Uránia fordításai között található, *Eliza* című írás szemelvény egy Raynal és Sterne feldolgozásában ismertté vált történetből, a fordító ismeretlen. Ugyanezt a részletet később Kazinczy is lefordította.³⁷

Ennél jelentősebb kezdeményezésnek indult Versegly Ferenc vállalkozása. Ő „a börtönévek alatt ismerte meg Sterne *Tristram Shandy* című regényét, és mindjárt hozzá is fogott magyarításához, *Az én kedves uram bátyám Sándi Gábor úrnak élete és vélekedései* címmel. Kísérlete rövid töredékként maradt fenn.”³⁸ Sajnos, ennek a kezdeményezésnek nem akadt folytatója a korabeli magyar irodalomban.

Az *Érzelmes utazás* Kazinczy 1815-ben készült fordításában időtállóan bizonyult: a 20. századi változatban Határ Győző nem hagyta figyelmen kívül az első fordító érdemeit. Sterne újítása, a kronológiát mellőző, asszociációkon alapuló narrációs technika erős hatással volt Kazinczynak a fordítással párhuzamosan alakuló, 1816 táján befejezett önéletrajzi művének, a *Pályám emlékezetének* stílusára:

„Apró emlékfoszlányokat kitűnően tud rögzíteni valamely érzéki benyomás segítségével. Csapongva emlékei közt, még az egymástól merőben más tárgyak között is hangulat egységet teremt. Sterne-fordításai kamatoztak leginkább a csapongás és egység e stílusának megteremtésében.”³⁹

Richardson magyar fogadtatása a század fordulóján

Richardson megújította a regényműfajt: elődeinél nagyobb figyelmet szentelt a cselekménynek és a valószínűségnek. Ezáltal megteremtette a pszichológiai realizmust, bebizonyítva, hogy a Defoe és Fielding által követett út csak az egyik lehetőség a realistának nevezett konvenciók között. Mindehhez a formát a levélregényben találta meg, a

---

³⁷ *Eliza*. Uránia II. köt. -- Kazinczy Ferenc Munkái. IV. köt., a *Yorick és Eliza levelei* függelékeként.

³⁸ *A magyar irodalom története*. 3. 167. p.

³⁹ *A magyar irodalom története*. 3. 282-283. p.

leveleket valós dokumentumoknak, magát az író pedig csupán ezek szerkesztőjeként feltüntetve. Az egyes szám első személyű narráció bizalmas közléseket tett lehetővé (különösen egy olyan korban, amelyben a levélírás alapvető kommunikációs forma volt).

Richardson regényei közül egyedül a *Pamela* (1740-41) vált Európa-szerte közzismertté. A Pamela-kultusznak nálunk mindössze egyetlen képviselője volt, *A magyar Paméla*. Kis János ezt a munkáját 1806-ban jelentette meg, más „szívreható apró románok, erkölcsi mesék” körében.⁴⁰ A korban szokásos módon ez sem valódi műfordítás, hanem csak egy rövidített, magyarított változat. A Mindenest Gyűjtemény ugyan már 1789-ben közzétette felszólítását a *Pamela* fordítására, ám ez hatástalan maradt.

Ettől eltekintve Richardson csak közvetítők révén talált utat a magyar olvasókhoz. A 18. században csupán a szentimentalizmust elsekélyesítő divatos német és francia regények (Gellert: *Leben der Schwädischen Gräfin*, Marmontel: *Contes moraux*, Miller: *Siegwart*) fordításai jelentek meg magyarul, az irányzat jelesebb művei (Sterne, Young, Rousseau: *Nouvelle Héloïse*, Diderot, Lessing, Goethe: *Werther*, Schiller) csak a 19. században váltak ismertté. Richardson művét ugyan közvetlenül is ismerték (ld. kivonatos fordítását a következő század elején),⁴¹ ám Kis János „fordítása” (átírt, rövidített magyarítása) György Lajos szerint „a világirodalmi Pamela-kultusz egyetlen képviselője nálunk”.⁴²

A Robinzon-mítosz magyar megjelenési formái

A robinzonád-műfaj

Daniel Defoe regényei közül egyedül a *Robinson Crusoe* (1719) vált az egész európai közönség közkincsévé. Francia fordítása már 1720-ban, a német pedig a francia alapján 1721-ben jelent meg.

---

⁴⁰ Kis János: *A magyar Paméla*. In: *Flóra, vagy szívreható apró románok, erkölcsi mesék, versek*. I. köt. Pest, 1806.

⁴¹ Kis János: *i.m.*

⁴² GYÖRGY L.: A magyar regény előzményei. 1941. 356. p. (bővebben az „érzelgős román” típusáról: *u.o.* 166-195. l.)

Fordításai, kivonatos és különböző mértékben átdolgozott változatai hamarosan a kisebb nemzetek nyelvein is olvashatók voltak, „sőt a világirodalomban akadtak zsidó, doktor, leány, könyvárus, egy láthatatlan Robinzon, aztán Robinzon leányával”. Wolf regénytörténete szerint csak 1760-ig negyven, a robinzonád műfajába sorolható regény született.⁴³

A robinzonád önálló regényműfajjá vált, ami az irodalmi ízlésváltozást is jelzi. A társadalmi életviszonyok változásának következtében a fejedelmek és lovagok feleszületett tökéletességét felváltotta az átlagember egyéni képességeibe és tanulékonyságába vetett hit. Az időbeli távolság helyett pedig elegendő volt már a térbeli eltávolítás is, a kalandregény ókorból örökölt formájába burkolva. A 'tengeri utazás' - motívum a robinzonádokban olykor még a lakatlan szigetnél is fontosabbnak bizonyult.

A Campe-féle átdolgozás magyar változatai

A magyar írók tájékozódási iránya miatt nálunk az eredeti műnél előbb vált ismertté a német Campe nevelési célból átdolgozott kiadása, az „*Ífjabbik Robinson*” (*Robinson der Jüngere*. Hamburg, 1779-80.)

Ennek a műnek első fordítója Gelei József volt.⁴⁴ „Művének bevezető ajánlásá-ban lélektani alapon boncolgatja a nevelő tényezők, a külső behatások és körülmények alakító fontosságát, mely képzés egyik ilyen hatékony eszközének tekinti Campe könyvét.”⁴⁵ A szerző a korszak magyar íróinak magasztos célját, az irodalmi nyelvért vívott küzdelmet is magáénak érzi: „Igyekeztem ezen könyvecskét világosan, s tiszta magyarsággal fordítani. Ha igyekeztem a feltett tárgyat meg nem ütötte, nyelvünk szűk és kevésbé pallérozott volt legyen valamilyen mentség érettem.”

---

43 CZAPÁRY László: *Szekér Joákim Alajos élete és művei*. Szfvár, 1888.

44 „*Ífjabb Robinson, iródott a gyermekek gyönyörködtető és hasznos magok mulatságokra. J. H. Kampe úr által.*” Pozsony 1787.

45 TURZÓ Ferenc: *Robinson és a mi Robinson-irodalmunk*. Nyitra 1899.

Ennek ellenére Gelei nem tudott szabadulni a germanizmusoktól, bár Kazinczy véleménye szerint még így is legolvashatóbb fordításaink egyike volt: „Kivéven egynéhány idiotizmust (pl. 'halálra dolgozik'), mely a fordítókra nagyon szokott ragadni, és melyet ők nem vesznek észre — nem akadunk benne oly homályosságra, melyet a figyelmesen olvasó gyermek is meg ne érthetne.” Majd, a kisebb hibák felsorolása után ítéletét így summázta: „Én ugyan kételkedem rajta, hogy az a könyv akadhatott volna-e szerencsésebb fordító kezébe?”⁴⁶

A Gelei-fordításnak a magyar irodalmi nyelv létrejöttében való részvétel mellett másik érdeme éppen az, hogy megszülethetett az első valódi kritika Kazinczy tollából. Ebben már értékes, új szempontok merülnek fel: a nyelvhelyességen túlmenően a stílussal, az alkalmazott kifejezésekkel is foglalkozik.

Hét évvel később Erdélyben Gyarmathy Sámuel neve alatt is megjelent egy „*Ífjabb Robinzon*”,⁴⁷ de ez valójában Gelei munkáját plagizálta, apró változtatásokkal. A valódi második fordító Vajda Péter volt, aki Campe regényét átmagyarosította.⁴⁸ A német mű népszerűségét jelzi, hogy még ponyva-füzetben is megjelent.⁴⁹ Utoljára a század utolsó harmadában Győri Vilmos fordult még egyszer a Campe-átdolgozáshoz.⁵⁰ Az átdolgozások hatásánál azonban jóval jelentősebb kérdés, hogy hatott-e az eredeti mű a magyar irodalomban, és ha igen, milyen jellegű volt ez a hatás?

Magyar „Robinzonok”: Jelki András és Ujváry Miklós

A század fordulóján a német nyelvű kalandregények gyakran felbukkanó hősének mintája egy, a 18. században élt magyar ember, bizonyos Jelki András volt, akinek kalandos élete sok dilettáns író

---

⁴⁶ Magyar Museum 1788. I. 50-51. p.

⁴⁷ Kolozsvár 1794., majd újból megjelent: Nagyenyed 1830.

⁴⁸ Pest 1836., majd 1858. és 1870.

⁴⁹ „*A puszta sziget, vagy Kardos Péter tengeri utazása és története.*” Bucsánszky kiadásában, 1790-es évek.

⁵⁰ „*Legújabb Robinzon, az ifjúság számára, Campe és Gräbner alapján.*” 1873.

képzeletét megigézte. Ezt a bajai születésű szabólegényt németországi és hollandiai vándorlása közben Rotterdamban mint idegen kóborlót befogták katonának, és egy kelet-indiai hajóra ültették. Kalandos viszontagságok után 1772-ben tért vissza Bécsbe, ahol Mária Terézia és József császár elmondatta vele élettörténetét. Élete hátralévő részét Budán élte le, ahol 1783-ban, 53 éves korában hunyt el. Német nyelvű élettörténetei közül egy névtelenül megjelent könyv⁵¹ képezte a magyar fordítás alapját, bár a magyar szerző, Sándor István nem nevezte meg az eredetit.⁵² Ez okból, valamint a korabeli gyakorlat alapján feltételezhető, hogy Sándor István szabadon értelmezte a fordítást, így mégis egy részben magyar művel állunk szemben. A magyar mű teljes címe igen bőbeszédű:

*„Jelki Andrásnak, egy született magyarnak történetei. A' ki, minek utánna sok szerentsétlen eseteken, hajó töréseken, raboskodáson, és a' vad emberek között életének külömbféle veszedelmein által ment volna, végtére Batáviában nevezetes tisztségekre hágott. — Magyarba foglalta Sándor István. Győrött (...) 1791.”*⁵³

Ez a mű valójában egy regényszüzsé, röviden elmesélve, elbeszéléssé sűrítve, melyben a lényeg a kalandok sora. Már a cím is megmutatja, hogy a kalandok hasonló jellegűek, mint a *Robinson*ból ismertek, de a fentiekén kívül néhány kaland és esemény is emlékeztet az eredetire. Majdnem egy évszázaddal később ezt a művet dolgozta át ifjúsági regénnyé Hevesi Lajos.⁵⁴

A legnépszerűbb múlt századi magyar *Robinson* egy szintén „megmagyarosított” mű, Szekér Aloysius Joachim regénye, amelynek alapeszméje, hogy a magyar ember a világon mindenütt képes helytállni. A cím megfogalmazása szerint:

---

⁵¹ „Geschichte des Herrn A. Jelki, eines geborenen Ungarn.” 1784.

⁵² CZAPÁRY: i. m.

⁵³ Kivonatossan megjelent a Magyar Plutarch-ban is, 1816.

⁵⁴ HEVESI Lajos: Jelki András kalandjai. 1872.

„Magyar Robinzon, vagyis Ujvári és Miskei magyar vitézeknek viszontagságai, és azoknak a világ különféle részeiben történt csodálatos esetei. Egy eredeti költeményes igazság.”⁵⁵

Az alcímben mutatkozó ellentét mutatja, hogy a magyar olvasóknak a regények valóságtartalmához való befogadói attitűdje még a 19. század elejére sem változott:

„(...) történetbéli valóságot költeményes környúlással foglalt magában, s vele a magyar nyelv csinosítására, kiváltképpen pedig arra törekedett, hogy a hasznos mulatságot szerző könyveinknek szűkit annyira - amennyire kipótolja.”

A *Magyar Robinzon* a történetet valóságosnak állítja be. A mű elején Székér ezt írja: „A mi történetünk hőse, Ujvári Miklós, Révkomáromban született 1686-ban”, a végén pedig: „(...) az unokája volt az, aki a jelen történetünket, mely a családban apáról fiúra szállott volt, egy derék tábori papnak (mármint a szerzőnek) elbeszélte (...)” A hasznosságot a szerző úgy kívánta elérni, történelmi, földrajzi és politikai ismeretekkel tűzdelt meg művét, amelyeket olykor a szereplőkkel mondatott el, olykor a narráció folyamatába szőtte, de legtöbbször lábjegyzetként tüntette föl. Mielőtt ez a változat a feledés homályába süllyedt volna, a század utolsó negyedében létrejött ifjúsági átdolgozása, Radó Vilmosnak köszönhetően.⁵⁶

Az egyetlen angol Robinzon: Róbert Péter

Szekér művénél korábban jelent meg, de külön típusba tartozik Róbert Péter története, akit szerzője meghagyott angol nemzetiségűnek. Szentiványi László művének címe az előbbiekhöz hasonlóan hosszú és a mű jellegéről sokat elárul:

„Róbert Péter született anglus élete és különös történetei; ki is életét egy lakatlan szigeten sok esztendőig csodálatosan töltötte, emlékezetre méltóképpen megfeleségesedett, gyermekeket nemzett, és

---

⁵⁵ 1808.

⁵⁶ *A magyar Robinzon. Ujvári Miklós története.* 1899.
196

szemvedett sok viszontagságai után sorsával való tökéletes megelégedését elérte."⁵⁷

Mint a címből is kitűnik, ez a könyv nemcsak az ősemlék, hanem az őscsalád képét is bemutatja. A szerző erkölcsi célzatát az *Előbeszéd* egy részlete illusztrálja: „A szerelmességre hajlandóbb indulatunknak tüköre lehet az ezen személyek példás állhatatossága és egymás iránt való buzgó, de egyenes értelmű tisztességes szeretete.” A 19. század folyamán történtek kísérletek az eredeti Defoe-regény átdolgozására is: Vajda Péter⁵⁸ és Pákh. Albert rövid kivonata,⁵⁹ Malmosi Károly⁶⁰ és a fent említett Radó Vilmos ifjúsági átdolgozása,⁶¹ valamint a Franklin-társulat számos képes kiadványa. Ezek egyike sem ért el magas művészi színvonalat.

Mint az elősorolt *Robinson*-változatokból kitűnik, a magyar fordítók az egész 19. század folyamán nem jutottak el a Defoe-mű magas szintű tolmácsolásáig, nem látva benne mást, mint kaland-regényt, és nem tudták túltenni magukat a „szórakoztatva tanítani” elavult jelszaván, erkölcsi tanulságokat és tudományos ismereteket sűrítve be a képtelen és hajmeresztő kalandok sodrába. Mindez képet nyújt számunkra e fordítások olvasóinak elváráshorizontjáról.

---

⁵⁷ Pozsony 1797., folytatása: *Róbert Péter második utazása*. 1802.

⁵⁸ *"Robinson Crusoe története."* 1844., négy színezett képpel. Második kiadás: 1858.

⁵⁹ 1858. "Vasárnapi Könyvtár"-sorozat.

⁶⁰ *"Idősb Robinson Crusoe utazásai, élményei és csodálatos kalandjai."* 1874.

⁶¹ *"Robinson Crusoe története."* 1884.

Hungarian reception of the English novel at the turn of the 18-19th century

Literary works written in the English language had not been known in Hungary before the 1790s due to exclusively Latin education. The social and ideological bases of the novel genre had also been missing. In the last decade of the 18th century an enormous change occurred in the Hungarian reading culture: the emergence of reading rooms in booksellers' shops and lending libraries, which increased the reading public and gradually changed the earlier benefaction system of publication to a subscription system. As the readers judged the value of books by their moral use and credibility, the first secular prose writings purported to be 'true relations'. Originality was the result of gradual development: before 1788 Hungarian novels were more or less free translations: reshaped, reduced, enlarged and very often „hungarianized" (original names and references were exchanged by Hungarian ones).

*The first English novel translated from English was *Maria or the Generous Rustic* by Berkeley (London 1784 and Kolozsvár 1794), a work belonging to two trends in British fiction, the Richardsonian Sentimentalism and the Gothic. This last one was also exemplified by the next translation, Ann Radcliffe's *The Romance of the Forest*. Richardson was extremely popular in Europe, yet the only trace of his appearance in Hungary was but an abridged and „hungarianized" version of *Pamela*. Sterne's contemporary reception was calm in Britain, yet his novels were loved by a circle of the best Hungarian authors of the day. Besides some passages from *Tristram Shandy* and *Eliza* by several translators his *Sentimental Journey* was completely translated by Kazinczy, influencing the original works of the Hungarian author as well. But the greatest impact on world literature of all 18th-century English novels was *Robinson Crusoe*. Among the hundreds of robinsonades several Hungarian novels appeared imitating the motives of sea travel and the castaway, using the works of mediators before the first close translation appeared in 1844.*